

УДК 347.4

Євген Трубаков,

аспірант кафедри цивільного права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВИДИ НЕДОЛІКІВ СКЛАДУ ЮРИДИЧНОГО ФАКТУ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ДОГОВОРУ: ПОНЯТТЯ І ПРАВОВІ НАСЛІДКИ

Стаття присвячена проблемам недоліків складу юридичного факту цивільно-правового договору. Визначені види та правові наслідки договорів із дефектами складу юридичного факту. Обґрунтовано розмежування цивільно-правових договорів від квазі-договірних правових конструкцій, зокрема дефектного договору та фактичного договору.

Ключові слова: дефектний договір, недоліки складу юридичного факту договору, недійсний договір, неукладений договір, юридичні наслідки.

Правозастосовна діяльність пов'язана із тими або іншими недоліками, які впливають на юридичні наслідки правових конструкцій. Не є виключенням і сфера договірної права. В контексті дослідження правових наслідків цивільно-правового договору та впливу на них дефектних елементів, договір доцільно розглядати в площині юридичних фактів. Сукупність елементів, які характеризують юридичний факт в науці цивільного права, отримала назву «склад юридичного факту». Недоліки та відсутність елементів «складу юридичного факту» цивільно-правового договору призводить до виникнення квазі-договірних правових конструкцій, які характеризуються тим, що впливають на юридичні наслідки договору, «блокуючи» настання результатів, намір отримати які мали сторони під час його укладення.

Актуальність дослідження полягає у розмежуванні двох форм існування дефектних (в широкому розумінні) договорів — недійсних та неукладених.

Мета статті полягає у визначенні та класифікації квазі-договірних конструкцій, існування яких може мати вплив на юридичні наслідки договору.

Будучи елементом механізму правового регулювання договірних відносин, юридичний факт є тим «важелем», як писав С. С. Алексєєв, який приводить норми об'єктивного права в дію і, відповідно, виступає одним із засобів формування конкретного змісту прав і обов'язків учасників правового відношення [1].

В юридичній науці вироблені численні дефініції юридичних фактів: В. Б. Ісаков під юридичними фактами розумів обставини дійсності (події, дії), які викликають відповідно до норми права настання певних правових наслідків — виникнення, зміну або припинення правових відносин [2]. Р. О. Халфіна визначає юридичний факт як реальну життєву обставину, передбачену нормою права [3]. О. О. Красавчиков, В. О. Тархов вважали, що під юридичними фактами слід розуміти реальні обставини дійсності, з якими норми права пов'язують юридичні наслідки [4; 5].

Із аналізу зазначених позицій слідує, що під юридичними фактами необхідно розуміти життєві обставини, тобто явища або процеси об'єктивної дійсності, які мають місце у просторі і часі, з якими право пов'язує виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Однак здатність юридичних фактів створювати, змінювати або припиняти юридичні відносини не є конструктивним елементом самої життєвої обставини, її властивістю. Так, наприклад, народження людини є як подією, так і юридичним фактом. І від того, що народження людини стає юридичним фактом, його природа (в даному випадку — фізіологічна) не змінюється. Вказана здатність породжувати цивільні права та обов'язки пояснюється лише фактом закріплення ознак того чи іншого фактичного явища (життєвої події) у нормах права.

Тому слід відзначити, що юридичний факт як реальну життєву обставину неможливо закріпити у нормах чинного законодавства. Це пояснюється, по-перше, тим, що не існує однакових явищ або процесів об'єктивної дійсності, адже кожне явище або процес є індивідуально визначеним у просторі і часі; по-друге, для опису того чи іншого явища або процесу, частіше всього, виокремлюються лише суттєві, визначальні ознаки, а побічні ігноруються (наприклад, народження дитини як юридичний факт не залежить від статі дитини, а також інших фізіологічних показників (ваги, зросту тощо).

На нашу думку, слід погодитись із позицією, запропонованою М. О. Рожковою, щодо того, що у нормі цивільного права можна передбачити не фактичну життєву обставину, а лише її правову модель. Під «правовою моделлю» М. О. Рожкова розуміє абстрактну (типову) обставину, яка закріплена в нормі права і з якою норма права пов'язує настання визначених наслідків [6]. Таким чином, юридичні факти як реальні життєві обставини співставляються із ідеальними, юридично визначеними обставинами (із «правовою моделлю» дії або події, якщо слідувати термінології вказаного автора) з метою застосування відповідних юридичних наслідків.

Із зазначеного слідує, що термін «дефектність» не може бути застосований щодо договору як домовленості двох або більше сторін, спрямованої на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ч. 1 ст. 626 ЦК України). Домовленість як об'єктивна дія, акт поведінки декількох суб'єктів не може мати недоліків, єдиною її характеристикою як реальної життєвої обставини є те, чи мала вона місце або ні. З цього приводу доречно згадати О. С. Іоффе, який писав, що поведінка сама по собі позбавлена будь-яких правових ознак і набуває їх лише внаслідок вказівок на юридичну значимість відповідної поведінки, яка міститься у нормах права. Зокрема дії суб'єктів правовідносин набувають юридичного значення тільки тому, що вони вчиняються в цілях здійснення суб'єктивних прав і у порядку виконання обов'язків [7].

Таким чином, термін «дефектність» застосовується не до юридичного факту як життєвої обставини, а до правової мо-

делі цивільно-правового договору як юридичного факту.

На необхідності аналізу сукупності юридичних ознак юридичного факту, яка отримала назву «склад юридичного факту», першим наголошував М. Г. Александров, який визначав останній як «сукупність ознак, за наявності яких відповідний життєвий факт... повинен тягти ті чи інші юридичні наслідки для осіб, яких даний факт стосується» [8]. Однак термін «склад юридичного факту» було піддано критиці: О. О. Красавчиков, висловлюючись проти використання зазначеного терміну, писав, що «юридичний факт — явище реальної дійсності, оскільки він не може складатись із ознак, які являють собою ідеологічне відображення тих чи інших властивостей, сторін, якостей даного явища... Склад юридичного факту той самий, що і у всіх інших фактів реальної дійсності, — це явища або процеси, але не ознаки явищ та процесів» [9]. С. С. Алексєєв, вважаючи конструкцію складу юридичного факту штучною, наголошував на неможливості виявлення загальних ознак для правомірних дій і дій неправомірних, а також на недопустимості використання цього щодо подій [10].

На нашу думку, слід погодитись із О. О. Красавчиковим, що юридичний факт як життєва обставина не може складатись із ознак, закріплених у законодавстві. Очевидно, що фактичні життєві обставини є більш різноманітними від їх юридичного складу. Наприклад, договори укладаються між суб'єктами різної форми власності, однак статус суб'єкту договору, зазвичай, не впливає на договір як на юридичний факт.

Разом з тим, правове регулювання пов'язано із абстрагуванням, тобто переходом від конкретних явищ або процесів до загальних понять. Під час абстрагування здійснюється виокремлення лише суттєвих ознак тієї чи іншої категорії, водночас побічні характеристики відкидаються (наприклад, договір як юридичний факт абстрагується від такої ознаки як мотив). З зазначеного випливає, що юридичну конструкцію складу юридичного факту може бути застосована не до юридичного факту, а до його правової моделі, зокрема це твердження буде вірним і стосовно цивільно-правових договорів.

Отже, під складом юридичного факту слід розуміти сукупність умов настання

життєвої обставини, вимоги про які впливають із норми законодавства, з якими право пов'язує виникнення або припинення юридичних наслідків, а отже, і виникнення юридичного факту. Відзначимо, що, виходячи з зазначеної дефініції, слід погодитись із вищевказаною позицією С. С. Алексєєва щодо неможливості застосування правової конструкції складу юридичного факту щодо подій в силу того, що їх виникнення не ставиться в залежність від настання або ненастання певних умов.

Термін «дефект» слід розуміти як ваду, недолік [11]. Застосування правової конструкції складу юридичного факту дозволяє дійти висновку, що дефектний юридичний факт — це юридичний факт з вадами його складу. В. Б. Ісаков, характеризуючи дефектні юридичні факти, також звертає увагу на цю ознаку: «Дефектність юридичного факту має в своїй основі дефектність соціально-юридичної ситуації. Дефектною слід вважати таку ситуацію, в якій відсутні деякі необхідні ознаки або наявні інші не передбачені законодавством» [12].

Зазначена характеристика, на наш погляд, потребує деякого уточнення: дефектність юридичного факту має місце лише там, де закон пов'язує із нею відмінні від звичайних юридичні наслідки. Зазначений автор з цього приводу відзначав, що виникнення дефектного факту або складу є порушення правопорядку або безпосередня погроза такого порушення [13].

Отже, дефектний юридичний факт — це юридичний факт із вадами (недоліками) його елементів, який тягне наслідки, відмінні від первісно визначених.

У договірних відносинах ненастання визначених у договорі правових наслідків виникає у випадках порушення умов договору, недійсності і неукладеності договору.

Відзначимо, що питання критеріїв відмежування дефектного юридичного факту від цивільного правопорушення не є достатньо дослідженим у цивілістичній науці. Разом з тим, існують позиції науковців із суміжних питань, які мають безпосереднє відношення до піднятої тематики. Так, О. Е. Лейст, розглядаючи проблему співвідношення правопорушення із іншими відхиленнями від приписів норм права, писав, що в тих випадках, коли правова норма встановлює певний

порядок, але не містить заборони відступати від нього (наприклад, форма договору, крім випадків, передбачених законом), то не може бути і мови про правопорушення та про «санкцію», хоча б і за недодержання норми і не можуть слідували будь-які несприятливі наслідки [14].

Разом з тим, виходячи із вищевказаної дефініції, дефектний юридичний факт не можна ототожнювати із цивільним правопорушенням також і у зв'язку із відмінностями складу зазначених юридичних конструкцій. Склад цивільного правопорушення включає протиправну поведінку, вину, наслідки (збитки) та причинно-наслідковий зв'язок між діями винної особи та наслідками (збитками). Наведені елементи не складають зміст складу договору як юридичного факту, а, отже, їх наявність/відсутність не є підставою для дефектності договору як юридичного факту.

Отже, під дефектним юридичним фактом слід розуміти такі порушення норм чинного законодавства, які не є цивільними правопорушеннями.

У зв'язку з тим, що цивільне правопорушення має наслідком юридичну відповідальність, то наслідками дефектного юридичного факту, які є відмінними від первісно визначених у договорі, можуть бути лише заходи відновлення порушених прав. Чинне законодавство не передбачає інших можливих правових наслідків.

При співставленні дефектного договору як юридичного факту із недійсним договором слід констатувати їх співпадіння за ознаками та наслідками. Це впливає з того, що чинне законодавство поділяє правочини, виходячи із юридичних наслідків, які вони тягнуть, на дійсні та недійсні.

Недійсність, відповідно до норм частин 1—3, 5, 6 ст. 203, частин 1—2 ст. 215 ЦК України, пов'язана із недодержанням в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог щодо змісту правочину, наявності необхідної цивільної дієздатності, відповідності волі та волевиявлення, спрямованості правочину на реальне настання правових наслідків, обумовлених ним. Таким чином, на недійсність договору не впливає характер поведінки (правомірна або протиправна), вина, розмір заподіяної шко-

ди, зв'язок між діями винної особи та заподіяними збитками.

Юридичною підставою недійсності договору є недодержання вимог щодо його дійсності (ст. 203 ЦК України), які за своїм змістом формують склад юридичного факту договору.

Важливим є те, що недійсність правочину (договору) пов'язана саме із дефектами (недоліками) складу юридичного факту останнього, а не з повною відсутністю того або іншого елемента. Відсутність одного або декількох елементів складу юридичного факту призводять до якісної зміни природи договору як юридичної конструкції: недосформований склад юридичного факту договору, зрештою, договором не є — це лише дії, що вчиняються однією або декількома зацікавленими в укладенні договору особами, які спрямовані на укладення цивільно-правового договору.

Наслідки недійсності цивільно-правових договорів поділяються на: реституцію (ст. 216 ЦК України) і відшкодування збитків та/або моральної шкоди. Останні правові наслідки недійсного правочину мають місце у випадках, передбачених статтями 229 (Правові наслідки правочину, який вчинено під впливом помилки), 230 (Правові наслідки вчинення правочину під впливом обману), 231 (Правові наслідки правочину, який вчинено під впливом насильства), 233 (Правові наслідки правочину, який вчинено під впливом тяжкої обставини).

Разом з тим, у цивілістичній науці досі є невирішеним питання щодо віднесення до складу дефектних юридичних фактів так званих неукладених договорів. В юридичній літературі існує позиція про недоцільність виокремлення неукладених договорів з-поміж недійсних на підставі того, що і перші, і другі мають однакові правові наслідки: недодержання первісно визначеного правового результату. Однак, на нашу думку, при вирішенні даного питання слід виходити із позиції, викладеної у постанові Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» від 29.05.2013 р. № 11, де у п. 2.6 суд відзначив, що не може бути визнаний недійсним правочин, який не вчинено (договір, який не укладено) [15].

Зазначена позиція видається вірною, виходячи з наступного: про дефектність

договору як юридичного факту можна вести мову лише за умови його виникнення як останнього, тобто за результатами наявності всіх формальних ознак складу договору як юридичного факту. Склад останнього складається із істотних умов, наявність волевиявлення сторін і виконання вимог щодо моменту укладення договору (моменту виникнення останнього як юридичного факту: державна реєстрація договору та/або його нотаріальне посвідчення, надання договору належної форми).

Водночас, неукладений договір є наслідком не вад (недоліків) складу договору як юридичного факту, а відсутності одного або більше елементів складу юридичного факту договору. Саме відсутність таких елементів є підставою для кваліфікації неукладених договорів як таких, що не є юридичними фактами.

Очевидно, що класифікація в межах однієї правової конструкції, а саме дефектного юридичного факту, не може включати в себе елементи, які не наділені відповідними родовими ознаками, — в нашому випадку: включати юридичні факти і правові явища, які не є останніми (зокрема неукладені договори). Таким чином, на нашу думку, неукладені договори формують окрему групу правових явищ і не можуть бути визначені в якості дефектних юридичних фактів.

Враховуючи зазначене, можна визначити родові ознаки дефектного юридичного факту:

1) склад юридичного факту дефектного договору не відповідає нормам чинного законодавства. Тобто при порівнянні еталонної поведінки, закріпленої у нормах чинного законодавства, є неспівпадіння із фактичною;

2) дефектний юридичний акт тягне за собою відмінні від первісно визначених правові наслідки, а саме: заходи відновлення порушених прав;

3) дефектний юридичний факт не є цивільним правопорушенням.

Отже, дефектність договору пов'язана із вадами (недоліками) його складу як юридичного факту. Під складом договору як юридичного факту слід розуміти одну або сукупність умов настання правової моделі договору, вимоги про які впливають із норм законодавства. Цивільно-правовий договір із дефектами складу юридичного факту не є цивільним правопорушенням. До дефектних

договорів належать недійсні договори. Юридичним наслідком дефектності договору є заходи відновлення порушених прав у формі реституції або відшкодування збитків та/або моральної шкоди. Неукладені договори складають само-

стійну групу правових явищ, і не входять до складу дефектних юридичних фактів. Правовими наслідками неукладеного договору є виникнення кондиційного або індикаційного зобов'язання.

ПРИМІТКИ

1. Алексеев С. С. Односторонние сделки в механизме гражданско-правового регулирования / С. С. Алексеев // Антология уральской цивилистики. 1925—1989 : сб. ст. — М. : Статут, 2001. — С. 56.
2. Исаков В. Б. Юридические факты в советском праве / В. Б. Исаков. — М. : Юрид. лит., 1984. — С. 429.
3. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Р. О. Халфина. — М. : Юрид. лит., 1974. — С. 285.
4. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве / О. А. Красавчиков. — М. : Госюриздат, 1958. — С. 28.
5. Тархов В. А. Гражданское право. Общая часть : курс лекций / В. А. Тархов. — Чебоксары : Чувашское книжное изд-во, 1997. — С. 210.
6. Рожкова М. А. Юридические факты гражданского и процессуального права: соглашения о защите прав и процессуальные соглашения / М. А. Рожкова. — М. : Статут, 2009. — С. 4.
7. Иоффе О. С. Спорные вопросы учения о правоотношении // Избранные труды по гражданскому праву. Из истории цивилистической мысли. Гражданские правоотношения. Критика теории «хозяйственного права» / О. С. Иоффе. — М. : Статут, 2000. — С. 668.
8. Александров Н. Г. Законность и правоотношения в советском обществе / Н. Г. Александров. — М. : Госюриздат, 1955. — С. 174.
9. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве / О. А. Красавчиков. — М. : Госюриздат, 1958. — С. 18—19.
10. Алексеев С. С. Знач. праця. — С. 47.
11. Словник української мови : в 11 т. — К. : Наукова думка, 1971. — Т. 2. — С. 259.
12. Исаков В. Б. Знач. праця. — С. 118.
13. Там само. — С. 123.
14. Лейст О. Э. Санкции в советском праве / О. Э. Лейст. — М. : Госюриздат, 1962. — С. 56.
15. Постанова Пленуму Вишого господарського суду України «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» від 29.05.2013 р. № 11 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13>.

Трубаков Евгений. Виды недостатков состава юридического факта гражданско-правового договора: понятие и правовые последствия.

Статья посвящена проблемам недостатков состава юридического факта гражданско-правового договора. Определены виды и правовые последствия договоров с дефектами состава юридического факта. Обоснованы разграничения гражданско-правовых договоров от квази-договорных правовых конструкций, в частности дефектного договора и фактического договора. Предложено определение фактического договора как юридической конструкции.

Ключевые слова: дефектный договор, недостатки состава юридического факта договора, недействительный договор, незаключенный договор, юридические последствия.

Trubakov Eugene. Skills deficiencies of legal fact a civil contract: concept and legal implications.

The article is devoted to the problems of the defects of the contract's composition of the jural fact. Determined the types and legal consequences of the contracts with the defects its composition of the jural fact. Grounded the separation of the contract and quasi-contract legal structures, in particular defectiveness contract and factual contract. Suggested the definition of a factual contract as a legal structure.

Key words: defectiveness contract, defects of contract's composition as the jural fact, void contract, uncontracted contract, legal consequences.